

ЛЮДВИГ СЕЛИМСКИ (ВЕЛИКО ТЪРНОВО)

АПОЗИТИВНАТА ФУНКЦИЯ НА ПРИЛАГАТЕЛНИТЕ В СВЕТЛИНАТА НА АКТУАЛНОТО ЧЛЕНЕНИЕ

1. Теорията на актуалното членение е синтактична теория — тя е теория за членението на изречението. Тази теория обаче може да се прилага при изследването не само на синтактични обекти в тесния смисъл на думата.¹

В това съобщение ще се опитам от гледна точка на теорията за актуалното членение да обясни една по-особена и малко известна функция на някои прилагателни — апозитивната функция.²

2. Някои прилагателни, образувани от съще твителни с наставките главно *-ъск-*, *-ов-* и *-ън-*, поради особената си връзка с поясняваното от тях име не могат да бъдат причислени към една или друга група в семантичната им класификация, а се обособяват в една отделна група прилагателни с т. н. апозитивна функция. Такива са прилагателните, които се явяват на мястото на съществителните, от които са били образувани, и които в изходните словосъчетания са (или биха) изпълнявали синтактичната функция апозиция (приложение). Срв. въ *иорданъсѣи рѣцѣ* в старобългарски покрай въ *иорданѣ* или в *дамаскините* (XVII—XVIII в.) *иоранската рѣка* // *рѣка иордан* // *иорданѣ*, *Срѣдъчскѣи градъ* // *Срѣдъць* (у Евтимий), *срацин'скѣи людѣ* // *срацинѣ* в *дамаскините*, *сѣврем. вѣрбово дърво* // *дърво вѣрба* // *вѣрба* и пр.

Това явление е отбелязано най-напред от А. Ваян върху примера въ *градѣ иероусалимъсѣи*.³ По-подробно похватата на прилагателни вместо съществителни собствени (географски названия и по-рядко етноними) в апозиция

¹ Vl. Skalička, *Hyposyntax*, Slovo a slovesnost 31, 1970, 1—6.

² Идеята за изоморфността на синтактичните структури и производните думи вж. у J. M. Rozwadowski, *Wortbildung und Wortbedeutung*, Heidelberg 1904 (преведена на полски в неговия *Wybór pism* 3, Warszawa 1960, 21—95) и в статията му *O dwuczłonowości wyrazów*, *Język polski* 6, 1921, № 5, 129—139 (препечатана в сборника му *O zjawiskach i rozwoju języka*, Kraków 1950, 143—155); W. Doroszewski, *Kategorie słowotwórcze*, *Sprawozdania TNW* Wyzd. I, 39, 1946, z. 1—2 (препечатана в неговите *Studia i szkice językoznawcze*, Warszawa 1962, 205—222); *Podstawy gramatyki polskiej I*, Warszawa 1963, 282—309; *Syntaktyczne podstawy słowotwórstwa*, *Z polskich studiów slawistycznych*, seria 2, *Językoznawstwo*, Warszawa 1963, 65—78; H. Koneczna, *Składnia i słowotwórstwo*, in: *Otázky slovanské syntaxe*, Praha 1962, 61—66.

³ A. Vaillant, *Manuel du vieux slave I*, Paris 1948, 165.

към нарицателни в старобългарските канонични текстове е изучена от М. Бродовска-Хоновска,⁴ а А. Хайнц отбелязва в апозитивна функция и такива прилагателни в полски език, които са образувани от съществителни нарицателни.⁵

3. От формално-количествена гледна точка компресията на изказа (универбизацията на словосъчетанието) представлява съкращаване (ограничаване) на трайността на оста на времето) на формалния експонент на някакъв семантичен множител, който при определени обстоятелства (контекст в широкия смисъл на думата) може да заема и по-периферно разположение в смисловата структура на дадената семема. От гледна точка на синтактичното изразяване този процес представлява преход от експлицитно изразяване на синтактичната връзка към имплицитно маркиране (към хипосинтаксис⁶.) Така напр. срещу названието българин за мъжки род вместо синтактичното словосъчетание +българин жена (както би било напр. на турски — *bulgar kadın*) имаме регулярното образуване българка, изразено хипосинтактично. В този случай наставката -к(а) е определението — тази част от формата на думата българка е новото или ремата, тя изразява видовото понятие или *species*, макар че общо взето наставките съответствуват на най-близкия род или на *genus proximum*.

4. Ако в определен контекст поради някакви семантични, стилистични и пр. причини е необходимо, да бъде изнесен въпросният семантичен множител от периферията на смисловия строеж на семемата към по-централно място, т. е. ако е необходимо неговото особено повчертане или актуализиране, то това се осъществява от езиковата система по начина, който ни е известен от изследванията, осветени на актуалното членение на изказа — т. е. чрез изнасяне на тази част на предна позиция. Ако този семантичен множител нормално бива изразяван със служебна постпозитивна морфема, изнасянето на неговия експонент на предно място на израза изисква същевременно служебната постпозитивна морфема да бъде подменена със съответстващ автосемантичен експонент. По същество този преход представлява подмяна на имплицитното изразяване на връзката между компонентите с експлицитно изразяване (т. е. подмяна на хипосинтактичната връзка със синтактична). По-обикновено явление е обратнопосочното развигане — трансформацията на словосъчетание в една дума (универбизацията), каквато имаме при паралелизма водна мелница // воденица. Тази посока на преобразуване се среща по-често и се обуславя от естествения стремеж към максимална икономия на изразните средства.

5. В разволя на езика, макар и по-рядко, но все пак се среща и обратното явление — когато на мястото на една дума се появява словосъчетание. Така вместо *българка* трябва да се очаква като преходен етап на разширяването на израза *жена българка*, където едното съществително е определяемо,

⁴ М. Brodowska-Honowska, *Uwagi o niektórych nazwach topograficznych*, *Onomastica* 5/1, 1959, 61—66; *Nazwy mieszkańc6w w języku starocerkiewnosłowiańskim*, *Onomastica* 6, 1960, 249—266.

⁵ А. Heinz, *Uwagi nad funkcją znaczeniową przymiotnika odrzeczownikowego*, *Język polski* 36, 1956, 257—274; *Przymiotniki odrzeczownikowe w „Panu Tadeuszu”*, *Język polski* 37, 1957, 81—101.

⁶ За разграничаването на хиперсинтаксис и хипосинтаксис покрай традиционното понятие синтаксис вж. посочената статия на Вл. Скаличка.

а другото представлява определение. Синтактичната връзка между двете съществителни е придобила формата на апозиция (приложение).

Обаче славянският синтактичен тип показва определено предпочитание на съгласуването (конгруенцията) пред прилагането (апозицията). Затова предполагаемият преход от хипосинтактична (имплицитна) към експлицитна синтактична — в тесния смисъл на думата — връзка се осъществява направо в словосъчетанието *българската жена*, където грамемата (естествен) род (т. е. пол) е експлицитно изразена с автосемантичен експонент, т. е. с думата *жена* вместо с наставката *-к(а)*.

б. И така формите *българка*, *жена българка* и *българската жена* представляват паралелни сзикови форми с еднакво основно значение. В славянските, както въобще в индоевропейските езици, семемата най-често се реализира като лексема (*българка*) или като лексема двойка (*българска жена*). От приведените по-горе примери става очевидно, че някои семемии могат да се реализират в езика както като лексеми, така и като двойки лексеми.

Когато става въпрос за различни видове реализация на една и съща семема, предпочитанието към единия или другия тип реализация се управлява от определени стилистични съображения. ИмPLICITното или хипосинтактичното изразяване е по-икономично, по-удобно и поради това то е и по-разпространено. По-подробното проучване на развойните тенденции в областта на това явление⁷ показва, че този начин на изразяване в историческия развой на българския език се среща все по-често, отколкото разгънатия начин, който представлява общо взето отстъпващо явление при собствените географски названия и при народностните и жителските имена. За такава посока на развойния процес свидетелствуват разнообразни факти.

а) Срещу словосъчетания с прилагателно в каноничните старобългарски текстове се откриват в по-късни паметници и в най-нови текстове словосъчетания със съответното основно собствено съществително име (или самостоятелно употребени съществителни собствени имена или етноними). Срв. *отъ вѣдсаГдѣска града* (Йо 1.45) в Зогра и Остром. срещу *Вивьсаида* в Добромир. евангелие и у Неофит,⁸ срещу *въ градѣ иероусалимъсѣцѣ* (Лк 24.49) имама в дамаскините (XVII—XVIII в.) само съществителното собствено, а у Неофит *во градѣ Герусалимѣ*.

б) В Свищовския дамаскин (451) формата *мужѣ Нинивѣтсѣи* се среща в цитат на черковнославянски, а в обяснението, което съпровожда този цитат, е употребена формата *Нинивѣтѣните*. Това безспорно свидетелствува за архаичност на първата форма и за по-съвременна употреба на втората.

в) На друго място самият контекст показва коя от вариантите употреби е по-стара: *маВрусѣски язици, дѣто живѣятъ на Барбарѣа и наричатъ се сегы Мѣри* (Свищ. дам. 308—9). Тук по-старата форма е *маВрусѣски язици*, за което свидетелствува, между другото, и архаичната семантика на формата *язици* „народи“, но най-вече безспорното съобщение в самия текст „*наричатъ се сегы Мѣри*“, т. е. маври.

г) Вариантите, в състава на които влиза турска заемка, също — въз основа

⁷ Повече подробности по въпроса се съдържат в статията ми *Прилагателни с апозитивна функция в българския език*, Трудове на ВТУ „Кирил и Методий“, 15, кн. 2, София, 1980, с. 167—196.

⁸ *Новый заветъ господа нашего Исуса Христа*. Ново преведенный... отъ Неофита Иеромонаха П. П. Рыльца. Въ Смѣрѣ, 1850.

на самата тази констатация — трябва да се приемат за по-нови. Така *ка-далъкъ сVръ*. (Тихонравов дам. 312, Свищ. 568) безспорно представлява по-нов вариант на изразяване, отколкото паралелното *странѣ сVръска* (Люблиански ръкопис 66 — СБНУ XII), защото в неговия състав влиза лексикално нововъведение (турска заемка).

д) Накрая има още едно важно съображение, въз основа на което несъмнено трябва да се предполага по-голяма старинност на формите с прилагателни, отколкото на употребата на самостоятелни съществителни, и че формите с прилагателни в много случаи представляват просто запазени в почти неизменен вид стари състояния, които са характерни за черковно-славянските прототипове на текстовете от XVII—XVIII век. Такъв аргумент от структурен характер представлява самият фонетичен облик на разглежданите прилагателни. Много често при тези прилагателни се наблюдава промяна на групата *ск* (от наставката *-ъск-*) в *сц* или *ст*. Тази промяна е била фонетично обусловена само в онзи период от развола на българския език, когато е действувала II палатализация на задноезичните *к, г, з*, и морфонологично обусловена, когато е била на лице родова опозиция в окончанията на прилагателните и местоименията в именителен падеж множ. число. След загубата на родовата опозиция и обобщаването на формите за именителен и винителен падеж множ. число винителното окончание *-и(е)*, най-ранни засвидетелствувания на което явление имаме от XIV век при прилагателните и още от XIII век при местоименията,⁹ за промяната *-ск- ≥ -сц-* (по II палатализация) и за последвалата я промяна *-сц- = -ст-* (т. е. дисимиляция *стс ≥ ст*) вече не е имало нито фонетични, нито морфонологични условия. В такъв случай срещаните в дамаскините форми като *Еписѡтисцѣй ѡбѡдѣ, мужѣ Ниншѣтѣстѣй* са по-стари или отстъпващи, форми в сравнение с форми като *Ниншѣтѣните* и пр.

Поради това доколкото се установява паралелизъм, изразяването само със съществително, т. е. изразяването, при което имаме осъществен най-икономичен подбор на изразните средства, представлява нормата, фона (немаркирания член на опозицията), а изразяването със словосъчетание представлява изключение от нормата или маркирания (повишения стилистично) член на опозицията.

Разширяването на израза чрез подмяна на имплицитната синтактична връзка с експлицитна или чрез преминаването на хипосинтаксиса в синтаксис има за краен резултат едно по-пълно и по-точно изразяване на зададеното значение, едно „по-линейно“ разполагане на експонентите на отделните семантични множители. Затова от стилистична гледна точка то представлява повишаване на стойността. Така например в Деянията на апостол Павел в близко съседство се намират старобългар. форми *аѡинѣне* и *моужи аѡинейстии* с една твърде очевидна стилистична разлика между тях. Когато се говори за залавянето на апостол Павел и за изправянето му пред властите в Атина, жителите на Атина са наречени просто *аѡинѣне*: *поимѣше аѡинѣне павла* (17.19) или *атинѣне же вѣси пришедѣше...* (17.21). Обаче в своята оправдателна реч апостол Павел се обръща към атиняните с една по-разгъната форма на жителското име: *моужи аѡинейстии...* (17.22). Впрочем тази стилистична опозиция не е нововъведение на преводача — тя

⁹ Вж. К. Мирчев, *Историческа граматика на българския език*, София 1963, 160—161.

е на лице и в гръцкия оригинал, но това не изменя същността на въпроса. Също така срещу *българка* имаме с по-висока стилистична стойност *българска жена*, вместо *селянка* се среща *селската жена*. Срещу *селянин* се противопостави предпочитаното днес в журналистическите и политическите среди *селски труженик* или *селскостопански труженик* (срв. и Яворовото *труженик-селяк*) и т. н.

За по-високата стилистична стойност на разширеното название може да свидетелства между другото и подборът на глаголите, с които то се съчетава. Срв. например *присъдиха му офицерско звание* и *направиха го офицер*.

Дори понякога и да няма място за стилистично противопоставяне между паралелните форми, в речта те могат да варират дори и само поради естествения стремеж за избягване на повторението. Така вместо да повтаряме само думата *столица*, ние можем в някои случаи да употребим разширения израз *столичния град*, вместо да повтаряме само думата *история* (като название на науката история) или израза *науката история*, можем да си послужим и с израза *историческа наука*, дори вместо *езиковедие*, с цел да се избегне повторението, се практикува описателното название *езиковедска наука*, макар че в него има скрита тавтология.

В други случаи появата на словосъчетание с прилагателно, което е характерно повече за говоримата, отколкото за писмената форма на речта, се мотивира от известни затруднения от произносителен характер или от стремежа към по-голямо благозвучие на речта. Така ако пиша, ще употребя апозиционно изразяване от типа *гласната ъ*, или *гласните ъ и ъ*, но когато обяснявам устно, ще предпочета вариантите *ятовата гласна*, *ервите гласни* и т. н. Като самостоятелни съществителни названията *ят* и *ер* трудно се членуват и налагат известни усилия за по-старателно учленяване, по-ясно отделяне от обкръжаващите ги думи и т. н.

В медицинската литература може спокойно да се мине само със съществителното *хипертония*. Но в заглавие на лекция, предназначена за по-широка публика, на лектора се струва недостатъчно ясно само съществителното *хипертония* и той предпочита да разшири названието на частното или видовото понятие чрез прибавяне на общото или родовото и то не с апозиционна форма на синтактична връзка (*болестта хипертония*), а с най-често срещаната форма на синтактична връзка — съгласуване (*хипертонична болест*).

От друга страна, разгънатата форма на изразяване е общо взето и по-изразителна, по-експресивна. Когато наименованието има отрицателна семантика, чрез разширяването му се постига значително подсилване на отрицателния оттенък, който се съдържа в самата основа. Срв. например *копанарин* и *копанарски циганин* (т. е. *циганин копанарин*, който прави или продава копани).

7. Освен това, че се характеризира с по-висока стилистична стойност или със засилена експресивност на някакъв отрицателен оттенък, разгънатата реализация на семемата може да бъде патоварена от системата и с изразяване на определена семантична функция, която се състои в снемане на омонимията. Известна семантична диференциация между отделните паралелни употреби се наблюдава например при противопоставяния като *язвена болест* (определен вид болест) срещу *язва*, което освен 'язвена болест' може да означава и 'рана', а може да се употребява и в производно значение,

или белтъчно вещество срещу белтък, орехово дърво и орех, раково заболяване и рак, шахматна игра и шах и т. н.

8. Актуализирането на някои имплицитни семантични множители чрез линейно самостоятелно разполагане на експонентите им *Србдъць — Србдъчський градъ*) напомня типологически актуализирането посредством вътрешен деиксис (чеш. vnitřní deixe) у Матезиус — десемантизирана употреба на показателното местоимение *ten, ta, to* с определена експресивна или стилистична функция.¹⁰

9. И така, докато развитието на словосъчетанията към словообразователни формации или универбизацията е закономерно явление, обусловено от естествения стремеж към икономия на изразните средства, обратният развой, разширяването, разгъването, раздуването на израза от една дума към словосъчетание представлява актуализиране, изнасяне на преден план на определен смислов компонент на чисто семантично или на стилистично равнище. При това съотношението между двата възможни начина на изразяване се регулира от обратнопропорционалната зависимост между тяхната количествена характеристика и честотата им на употреба.

¹⁰ V. Mathesius, *Čeština a obecný jazykozpyt*, Praha 1947, 237—238, 185—189.